

prof. Ryszard Bender

NARODOWA DEMOKRACJA

NARODOWA DEMOKRACJA, zwana endecją - nurt polityczny i ideowy ukształtowany na ziemiach polskich na przełomie XIX/XX w., wywodzący się z Ligi Polskiej (1887-94) oraz Ligi Narodowej (1893-1928). Nazwą tą obejmowano wszelkie frakcje polityczne należące do obozu narodowego.

Określenie „ND” wyłoniło się z powołanego 1897 - za sprawą Ligi Nar. - w Królestwie Pol. (do 1905 nielegalnego) Stronnictwa Demokr.-Nar. (SDN); w przeciwieństwie do tajnej Ligi Nar., SDN miało przejawiać tam, gdzie to było możliwe, jawny ruch polit.; była to inicjatywa w głównej mierze R. Dmowskiego; od 1904 SDN nielegalnie działało również w zaborze pruskim, a 1910 zostało zalegalizowane tam pod nazwą Pol. Towarzystwo Demokr.; w Galicji SDN działało jako partia legalna od 1905; z upływem lat coraz częściej SDN określane było jako Stronnictwo Nar.-Demokr. (SND); ta nazwa w odbiorze społecznym stała się powszechną dla tego ugrupowania. Przejętym od SND skrótem dwóch ostatnich liter ND (a także nazwą „endecja”), określano powszechnie cały ruch narodowy, nawet kiedy zanikała, jak np. w okresie międzywojennym, nazwa „Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne”.

Pojęciem „ND” obejmowano także wyspecjalizowane organizacje społeczne, kulturalne i polityczne w różny sposób z nią (a ściślej z SND) powiązane; zaliczano do nich istniejący od 1887 Związek Młodzieży Pol. „Zet”, zał. za sprawą Z. Balickiego, działający tajnie w 3 zaborach i za granicą, głównie w środowiskach akademickich; 1909 „Zet” zerwał z Ligą Nar., której był organizacyjnie podporządkowany; nie przestał jednak być uważany za bliski ideowo endecji; podobnymi więzami, głównie poprzez Ligę Nar. powiązany był z ND konspiracyjny „Pet” („Przyszłość”); został on utworzony 1898 w zaborze pruskim dla młodzieży gimnazjalnej, a od 1900 był w łączności z „Zetem” i działał w pozostałych zaborach.

Z ND w opinii publicznej związany był także powstały 1905 Nar. Związek Robotniczy (NZR). działający w Królestwie Polskim; NZR, atakowany przez kręgi socjalist. m.in. SDKPiL i PPS, toczył z nimi 1905-06, głównie w Łodzi i Zagłębiu

Dąbrowskim, polityczną walkę, nie pozbawioną krwawych ofiar. Robotnicy narodowi atakowani w Łodzi przez socjalistów, po zamordowaniu 1906 przez ich bojówkę Walentego Baranowskiego, odpowiedzieli zbrojnie; wówczas dopiero socjaliści wyrazili zgodę na zaniechanie terroru we wzajemnej walce, by nie dochodziło do dalszych ofiar, także po ich stronie. NZR tworzył też narodowy ruch związkowy. Do aktywnych działaczy NZR należeli m.in.: Paweł Małachowski. Władysław Eborowicz, Leon Koźmiński, Antoni Rząd, Waław Kaznowski, Mateusz Dziurzyński i Zbigniew Paderewski. Najpoczytniejszym pismem NZR była „Pochodnia”; od 1912 NZR oddalił się od ND i zbliżył się do kręgów piłsudczykowskich. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, 1920 NZR połączył się z Nar. Stronnictwem Robotniczym z zaboru pruskiego i współtworzył Nar. Partię Robotniczą, która 1937 - po połączeniu się z Pol. Stronnictwem Chrześcijańskiej Demokracji, utworzyła Stronnictwo Pracy.

Z ND wiązało się również powstanie Narodowego Związku Chłopskiego (NZCh), utworzonego 1912 przez działaczy endeckich, którzy kilka lat wcześniej opuścili SND (m.in. Błażej Stolarski i Aleksander Zawadzki); część działaczy NZCh powołała 1915 Związek Ludu Pol., a następnie współtworzyła PSL „Wyzwolenie”, zwalczające PSL „Piast” W. Witosa; NZCh działał głównie w Królestwie Polskim.

Wieś objęła endecja strukturami terenowymi Towarzystwa Oświaty Narodowej (TON), działającego od 1899 w Królestwie Pol.; w rok po utworzeniu TON liczył w zaborze rosyjskim 3,5 tys. członków, a 1904 niemal dwa razy więcej (ok. 6 tys.); w większości byli to chłopci z Łomżyńskiego, Siedleckiego i Płockiego; TON docierał też do ludności rzemieślniczo-robotniczej (spośród nich 1904 w szeregach TON było 3 tys. osób); TON poszerzył swoje szeregi w znacznej mierze dzięki kolportażowi pisma „Polak”, którego poczytność zwiększała również szeregi SDN. TON przewodzili m.in.: Kazimierz Łazarowicz, Zygmunt Szaniawski, Teofil Waligórski, Florian Skarżyński i Aleksander Zawadzki z żoną. Posiadał TON swoje odgałęzienie na Litwie (najsilniejsze w Wilnie). W środowisku rzemieślniczo-robotniczym znaczącą rolę odgrywał Związek im. Jana Kilińskiego (zał. 1901) powiązany z endecją, który wspomagał polskie rzemiosło, zagrożone konkurencją żydowską i niemiecką.

ND, poprzez afiliowane organizacje, jak też - dzięki członkom SND, zdobyła znaczne wpływy w Towarzystwie Szkoły Ludowej i w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół”. Polski ruch „sokoli”, zwłaszcza przed pełnym rozwojem skautingu na

ziemiach polskich, cieszył się dużą popularnością. O wpływy w sokolstwie zabiegały liczne stronnictwa, głównie ludowcy. ND uzyskała znaczący wpływ w powstałej 1905 w Warszawie Polskiej Macierzy Szkolnej (PMSz). Jej założycielami byli: Henryk Sienkiewicz, Ignacy Chrzanowski oraz ks. Jan Gralewski; PMSz za cel stawiała sobie tworzenie i wspieranie polskich szkół, szerzenie czytelnictwa wśród ludu, w miastach i na wsiach; ponadto organizowała stałe i wędrownie biblioteki, które z polską książką docierały do najodleglejszych wsi. Na przeł. 1906/07 PMSz liczyła ok. 100 tys. członków i stanowiła szerokie pole oddziaływania politycznego ND. Z końcem 1907 władze rosyjskie zakazały działalności PMSz, co uniemożliwiło dalsze działanie 141 szkół lud., 2 szkół średnich, 505 bibliotek i 317 ochronek. Odtąd instytucje te działały tajnie. Działalność PMSz wznowiono 1916, po opuszczeniu przez Rosjan Królestwa Polskiego.

Istotną rolę w inicjatywach społecznych podejmowanych przez ND odegrało (powołane VII 1905 z inspiracji Ligi Nar.) Towarzystwo Opieki nad Unitami; Kościół unicki, zlikwidowany w Królestwie Pol. ukazem carskim z 1875, istniał nadal w podziemiu aż do 1905. Unicy w Lubelskiem i na Podlasiu, mimo represji rosyjskich, trwali przy wierze ojców, nie przechodzili na nakazane prawosławie; byli oni z tej racji represjonowani, więzieni i mordowani przez karne wojskowe ekspedycje rosyjskie. Tysiące unitów przez długie lata ukrywało się w lasach; praktyki religijne odbywali oni potajemnie, a wspomagali ich księża katolicycy obrządku łacińskiego. Często unicy dla czynności kościelnych udawali się do Galicji, przekraczając nielegalnie granicę; pomagali im w tym świeccy i duchowni przedstawiciele ND.

Dla podtrzymania oporu ludności unickiej przeciw narzucanemu jej prawosławiu powołano Tow. Opieki nad Unitami. Działali w nim m.in.: A. Zawadzki, Stanisław Kozicki, Michał Arcichowski, ks. Franciszek Gąsiorowski i ks. Kazimierz Merklein; oni to ułatwili delegacji 56 unitów pielgrzymkę do Rzymu, gdzie 1904 przyjął ich papież Pius X (któremu przekazali akt wierności podpisany przez 56 tys. unitów); Towarzystwo przyczyniło się w znacznej mierze do tego, że gdy na podstawie carskiego ukazu tolerancyjnego z 1905 unicy musieli wybierać między prawosławiem a obrządkiem łacińskim, w większości wybrali ten ostatni; opowiedzieli się za katolicyzmem i za Polską.

Z ND, w odbiorze politycznym najpełniej i najszerzej łączone było SDN, najczęściej nazywane Stronnictwem Nar.-Demokratycznym. Realizowało ono program polityczny kierującej nim, we wszystkich zaborach, tajnej Ligi Narodowej. Jego przedstawiciele weszli do parlamentu austriackiego, gdzie szczególnie aktywną rolę przejawiał Stanisław Głabiński, zasiadając w Wiedniu w Radzie Państwa (1902-18); przedstawiciele SDN byli również obecni

w galicyjskim Sejmie Krajowym we Lwowie; sympatyzowali z SDN polscy posłowie do sejmu pruskiego w Berlinie i do Parlamentu Rzeszy, zgrupowani w Kole Polskim. SDN w wyborach do I ros. Dumy Państw., na 36 mandatów poselskich przypadających z Królestwa Pol. zdobyło 34; wśród posłów było 13 ziemian (m.in. książe Seweryn Świętopelk-Czetwertyński, hr. Władysław Tyszkiewicz, ordynat hr. Maurycy Zamoyski), 2 fabrykantów, 2 księży (ks. Jan Gralewski, ks. Marian Fulman - późniejszy biskup lubelski), 10 inteligentów (m.in. Jan Harusewicz, Jan Stecki), 1 rzemieślnik (Józef Głowinkowski - piekarz), 1 robotnik (Bronisław Grabiański), 5 chłopów (Jozafat Błyskosz, Mateusz Manterys, Józef Nakonieczny, Józef Ostrowski, Paweł Wasilewski). Wśród posłów do I Dumy nie znaleźli się czołowi przedstawiciele ND: Z. Balicki, Jan Ludwik Popławski, Roman Dmowski; nie posiadali oni jeszcze wówczas praw wyborczych. Zarząd Główny SDN i Komitet Centralny Ligi Narodowej w I Dumie reprezentował Teofil Waligórski; wspomagał go J. Harusewicz, lekarz z Ostrowi Mazowieckiej, z czasem - w kolejnych Dumach - przewodniczący Koła Pol. (po Dmowskim); w I Dumie Koło Pol. stanowiło 7% izby, wraz z 12 posłami Koła Polaków z Litwy, Białorusi, Ukrainy - 9,5%; było ono w 480-osobowym parlamencie znaczącą grupą, bez której głosów żadne z ugrupowań nie mogło uzyskać w I Dumie większości. Posłowie Koła Pol. w I Dumie protestowali przeciw bezprawiu władz rosyjskich, występowali w obronie języka polskiego, prezentowali program autonomiczny. Do II rosyjskiej Dumy Państwowej, która zebrała się 5 III 1907 i istniała przez 103 dni, SDN wprowadziło 46 posłów; znalazł się w niej tym razem Dmowski, który przewodniczył Kołu Polskiemu, mając jako zastępcę Harusewicza; Koło eksponowało sprawę szerokiej autonomii dla Królestwa Polskiego. Wybory posłów do III Dumy odbyły się 30 X 1907; ordynacja wyborcza i nacisk propagandy rosyjskiej sprawił, że z Królestwa Polskiego wybrano do III Dumy Państwowej, jedynie 11 posłów, wśród nich m.in. Dmowskiego, Harusewicza i Władysława Grabskiego; po raz pierwszy wśród posłów nie znalazł się żaden z księży; III Duma przetrwała pełną 5-letnią kadencję i zakończyła obrady VI 1912; Koło Pol., wraz z posłami z guberni zachodnich, liczyło 18 posłów (na łączną liczbę 450). Do ostatniej, IV rosyjskiej Dumy Państwowej, która rozpoczęła obrady 28 XI 1912, weszło już tylko 9 posłów narodowych, tym razem bez Dmowskiego; gwałtowna kampania wyborcza prowadzona przez środowiska socjalistyczne i liberalne, oraz kręgi żydowskie sprawiła, że Dmowski przegrał wybory; zwyciężył kandydat bloku PPS „Lewicy” i żydowskiego Bundu, robotnik warszawski Eugeniusz Jagiełło. Został on pierwszym i jedynym w dziejach rosyjskiej Dumy Państwowej, posłem socjalistycznym z Królestwa Polskiego; Jagiełło nie wszedł do Koła Polskiego, lecz za sprawą mienszewików, przy sprzeciwie bolszewików, wszedł w IV Dumie w skład frakcji

parlamentarnej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji (SDPRR). Koła Polskie w IV Dumie przewodniczył Harusewicz; wspierało ono 6 posłów wybranych na Litwie i Białorusi oraz zabiegało nadal o pełne prawa języka polskiego, poszerzenie autonomii w Królestwie Polskim i rozwój samorządu. Na tym tle doszło do sporów między przedstawicielami Koła Polskiego i szeregu frakcji parlamentarnych a IV Dumą. Po 14 VI 1914, rosyjska IV Duma już więcej się nie zebrała; jej dalsze funkcjonowanie uniemożliwiły wydarzenia międzynarodowe, które doprowadziły do wybuchu I wojny światowej; w takiej sytuacji członkowie Koła Polskiego opuścili Petersburg.

Działalność polityczna ND, najbardziej widoczna na polu parlamentarnym, w szczególności w kolejnych rosyjskich Dumach Państwowych, już od 1908 wykazywała silne powiązania z polityką międzynarodową; Komitet Centralny Ligi Narodowej, a w ślad za nim Zarząd Gł. SDN, opowiedziały się za programem Dmowskiego - ścisłego związku na arenie międzynarodowej z koalicją francusko-angielsko-rosyjską. Dmowski liczył na jej zwycięstwo w wypadku, zbliżającego się już, konfliktu zbrojnego; spowodowało to rozłamy 1908-11 w środowiskach ND; większość młodzieży zgrupowana w „Zecie” oraz środowisk rzemieślniczych i robotniczych skupionych przede wszystkim w NZR opowiedziały się za poparciem przymierza niemiecko-austriackiego, przeciw Rosji; spowodowało to m.in., że znaczna część młodzieży narodowej z „Zet” znalazła się z czasem wśród zwolenników proniemieckiej polityki Józefa Piłsudskiego, w Organizacji Młodzieży Narodowej „Zarzewie”, a NZR współtworzył Narodową Partię Robotniczą, która 1937 dała podwaliny polskiej chadecji, tworząc wraz z polskim Stronnictwem Chrześcijańskiej Demokracji - Stronnictwo Pracy, którym kierował Karol Popiel, wywodzący się z Narodowego Związku Robotniczego.

W latach I wojny światowej, środowiska ND za najważniejszą działalność uznały wsparcie działań Dmowskiego za granicą, w szczególności we Francji, Anglii, w USA. Dzięki jednolitej postawie, odmowie tworzenia wojska polskiego pod dowództwem niemieckim, państwa koalicji zachodniej już w czasie wojny uznały Polskę za jedno z państw sprzymierzonych. Kierowany przez Dmowskiego we Francji Komitet Narodowy Polski, który wspierał Ignacy Jan Paderewski, uznany został przez mocarstwa zwycięskiej koalicji za oficjalne przedstawicielstwo powstającej do niepodległego bytu Polski, a „Armię Błękitną” gen. Józefa Hallera uznano za Armię Polską. Dzięki tym i innym działaniom politycznym wielu środowisk ND Polska 1918 powróciła na mapę Europy. Przywódca ND, Dmowski, wraz z I. J. Paderewskim, 28 VI 1919 złożył podpis pod traktatem wersalskim, przywracającym Polsce niepodległość.

W niepodległej Polsce w miejsce SDN powołano 1919 Związek Ludowo-Narodowy (ZLN). Był on w pierwszym, Ustawodawczym Sejmie RP klubem najliczniejszym; jego przedstawiciele zasiadali w kilku rządach koalicyjnych; w kolejnym Sejmie ZLN współtworzył 2-krotnie rząd wraz z ludowcami, pod prezesurą W. Witosa, bliskiego ND poprzez dawne członkostwo w Lidze Narodowej. Jego rząd został obalony 1926 przez zamach majowy Piłsudskiego.

W 1927 Dmowski dokonał reorganizacji obozu narodowego. Tajna Liga Narodowa, kształtująca ideowo różne kręgi ND, została rozwiązana. Jej miejsce zajęła, działająca do 1935 poufnie, tzw. „Straż”. Rozwiązaniu uległ również ZLN. Niemal równocześnie (1926) powstał z woli Dmowskiego Obóz Wielkiej Polski (OWP); objął on szeroko rozumianą ND, kręgi ludowe i chrześcijańsko-demokratyczne, całą pozasocjalistyczną opozycję. W Wielkiej Radzie OWP znaleźli się obok Dmowskiego m.in.: Tadeusz Bielecki, Marian Borzęcki i gen. J. Haller. Rządowe władze sanacyjne zdelegalizowały OWP i 1933 rozwiązały. Miejsce ZLN, jako reprezentacji politycznej ND, przyjęło utworzone 1928 Stronnictwo Narodowe (SN). Nie zachwiały jego działań opozycyjnych, wymierzonych w autorytarny system rządów sanacji, wewnętrzne spory między tzw. „starymi” (Stanisław Stroński, Marian Seyda, Roman Rybarski) - zwolennikami „pełnego parlamentaryzmu”, a tzw. „młodymi” (T. Bielecki, Jędrzej Giertych, Stefan Sacha) - zwolennikami silnych struktur politycznych i państwowych, cieszącymi się poparciem Dmowskiego. Prezesami SN byli: Joachim Bartoszewicz, Kazimierz Kowalski i Bielecki. SN, utożsamiane powszechnie z ND, najsilniej i najbardziej konsekwentnie przeciwstawiało się autorytarnym rządom Piłsudskiego, a po jego śmierci - jego następców; podnoszono brak należytego, militarnego i politycznego przygotowania kraju do przewidywanej wojny światowej.

W czasie II wojny światowej, mobilizując kręgi środowisk ND, SN powołało najliczniejszą spośród wszystkich ugrupowań politycznych Narodową Organizację Wojskową (NOW); jej część weszła w skład Armii Krajowej, a pozostała utworzyła Narodowe Siły Zbrojne (NSZ). Wywodzące się z NSZ oddziały Narodowego Zjednoczenia Wojsk. (NZW), współtworząc antykomunistyczne, niepodległościowe podziemie, najdłużej walczyły ze zniewalającym Polskę komunistycznym reżimem Bolesława Bieruta, Edwarda Osóbki-Morawskiego, Władysława Gomułki i Józefa Cyrankiewicza, ponosząc najwięcej ofiar.

Po II wojnie światowej SN działało konspiracyjnie w kraju, nękane aresztowaniami i mordami dokonywanymi na jego członkach przez władze komunistyczne. Jawnie SN było czynne od II wojny światowej, na emigracji, z władzami w Londynie. Kierował nim Bielecki, a następnie Antoni Dargas i Józef Baraniecki. Integrowało ono szerokie kręgi ludzi ND

czynne na emigracji do 1992; IX 1992 na VII Centralnym Zjeździe SN połączyło się z istniejącym od 22 VI 1991 w kraju SND, kierowanym przez Jana Zamoyskiego; 1999 SND złączyło się z SN tzw. Senioralnym (Jan Matłachowski; Leon Mirecki), działającym w kraju, tworząc SN z prezesem Bogusławem Kowalskim. Istniało ono do V 2001, do momentu utworzenia w Polsce Ligi Polskich Rodzin (LPR); w związku z powstaniem LPR, SN przekształciło się w Stowarzyszenie „Stronnictwo Narodowe”, z B. Kowalskim jako prezesem.

S. Kozicki, *Sprawa granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 roku*, Warszawa 1921; M. Seyda, *Polska na przełomie dziejów. Fakty i dokumenty*, Poznań 1927; W. Pobóg-Malinowski, *Narodowa Demokracja 1887-1918*, Warszawa 1933; I. Lutosławska-Wolikowska, *Roman Dmowski. Człowiek, Polak, przyjaciel*, Chicago 1961; M. Kukieł, *Dzieje Polski porozbiorowe 1795-1921*, Londyn 1963; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski I-II*, Londyn 1963-67; S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (okres 1887-1907)*, Londyn 1964; M. Wierzchowski, *Sprawy Polski w III i IV Dumie Państwowej*, Warszawa 1966; Z. Łukawski, *Koło Polskie w rosyjskiej Dumie Państwowej w latach 1906-1909*, Wrocław 1967; M. Kułakowski, *Roman Dmowski w świetle listów i wspomnień*, Londyn 1968-72; T. Bielecki, *W szkole Dmowskiego*, Londyn 1968; T. Piszczkowski, *Odbudowanie Polski 1914-1939*, Londyn 1969; T. Monasterska, *Narodowy Związek Robotniczy 1905-1920*, Warszawa 1973; *Zarzewie 1909-1920*, Warszawa 1973; M. Harusewicz, *Za carskich czasów i po wyzwoleniu*, Londyn 1975; R. Bender, *Dmowski Roman*, w: *Encyklopedia katolicka III*, Lublin 1979; W. Wasiułyński, *Słownik polityczny*, Nowy Jork 1980; J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914-1918*, Warszawa 1980; R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893-1939*, Wrocław 1980; J. Pruszkowski, *Martyrologium czyli męczeństwo Unii Św. na Podlasiu*, Woodbridge 1983; R. Wapiński, *Roman Dmowski*, Lublin 1988; B. Grott, *Nacjonalizm chrześcijański. Myśl społeczno-państwowa formacji narodowo-katolickiej w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1991; B. Grott, *Religia, Kościół i etyka w ideach i koncepcjach prawicy polskiej. Narodowa Demokracja*, Kraków 1993; S. Gajewski, *Izydor Kajetan Wysłouch (Antoni Szech) 1869-1937*, Lublin 1995; K. Kawalec, *Roman Dmowski*, Warszawa 1996; D. Sawicki, *Roman Dmowski a Kościół*, Warszawa 1996; L. Kulińska, *Narodowcy. Z dziejów obozu narodowego w Polsce w latach 1944-1947*, Warszawa Kraków 1999, W. J. Muszyński, *W walce o Wielką Polskę. Propaganda zaplecza politycznego NSZ (1939-1945)* Warszawa 2000; Cz. Maj, E. Maj,

Narodowe ugrupowania polityczne w Polsce 1989-2001, Lublin 2007, relacja ustna B. Kowalskiego z 3 XII 2003.